

Клъстерна политика и клъстерни инициативи в европейския съюз

Христо Иванов*

Въведение:

Клъстерите са отличителна характеристика на почти всяка една съвременна национална и регионална икономика. Този извод важи с пълна сила за икономически развитите нации. Клъстери се формират в най-различни отрасли на икономиката като производство на текстил в Северна Италия, производство на стомана в Питсбърг, корабостроене в Глазгоу, финансови услуги в Лондон и др. Темата за клъстерите не е нова за икономическата наука, като тя привлича вниманието на учените през по-голямата част от миналия век. През последните години тя става все по-актуална и в дневния ред на Европейския съюз (ЕС).

1. Същност и роля на клъстерите

Клъстерите могат да бъдат определени като "географски концентрации от свързани помежду си компании и институции в специфична сфера"¹. Те могат да включват и доставчици на различни компоненти, машини, съоръжения, услуги и специализирана инфраструктура. Често клъстерите се разширяват в посока производители на допълващи продукти и към компании и индустрии, свързани от общи технологии, ресурси и др. Освен това, те могат да включват и различни институции като университети, търговски асоциации и др., които да оказват специализирано обучение, научно-развойна дейност и техническа подкрепа.

Като част от клъстер, пред компаниите се създават предпоставки за подобряване на дейността им чрез достъп до специализирани

ресурси, информация, технология и чрез координация със свързаните компании в отрасъла. В рамките на клъстера компаниите имат достъп до служители със специализирани познания и притежаващи необходимите умения за работа. От друга страна, клъстерите се явяват притегателна сила за множество нови, талантлив служители от други райони.

Компаниите могат да извличат позитиви от наличието на множество специализирани доставчици на суровини, материали и оборудване. Използването на местни доставчици намалява размера на необходимите материални запаси, премахва разходите за внос и като цяло води до намаляване на разходите на предприятието. Близостта с доставчиците води до подобряване на комуникацията и до повишаването на качеството на оказваните допълнителни услуги като въвеждане в експлоатация и поддръжка.

В много случаи клъстерите подобряват репутацията на даден район, което се явява предпоставка за потребителите да се обърнат отново към предприятие, базирано там. Членовете на клъстерите извличат изгода и от съвместни маркетингови инициативи като търговски панаири, издаване на специализирани списания и др.

В много случаи правителствени и/или други публични институции инвестират в развитието на транспортна и техническа инфраструктура, както и в различни образователни програми, което се явява предпоставка за развитието на конкурентоспособността на фирмите. Инвестиции се правят не само от публичните институции. Много често самите компании, част от клъстера, инвестират в провеждането на различни програми за обучение на служителите, изграждане на центрове по качеството, изграждане на лаборатории и др.

Клъстерите играят важна роля за развитието на иновационния процес в компаниите. Взаимодействието между компаниите, в рамките на клъстера, им позволява да получават своевременно информация за бъдещото развитие на техниката, технологиите, специфични услуги и др. Освен това, са налице възможности за бърза реакция - компаниите в рамките на клъстер по-лесно могат да идентифицират какво е необходимо за

* глас. д-р Христо Иванов

Университет за национално и световно стопанство

¹ Porter, M.E., Clusters and the New Economics of Competition, Harvard Business Review, November-December 1998

реализацията на иновационния процес. Тясното взаимодействие с местните доставчици и партньори по отношение на иновационния процес осигурява по-добро сходство с изискванията на клиентите.

Всички тези предимства създават предпоставки за развитието на много нови компании в райони, в които има функциониращи клъстери. Налице са "значителни предимства за новия предприемач при установяване в доказан клъстер и съпътстващи вреди при неустановяване в подобна среда"². Новите доставчици имат солидна основа за развитие поради силно концентрираната клиентска база от множество предприятия, разположени в един регион. В рамките на един клъстер може да се развиват няколко свързани отрасли, които използват сходни суровини, материали и оборудване, което разширява клиентската база на отделните доставчици. Клъстерите създават предпоставки за развитието на нов бизнес и поради наличието на множество подготвени кадри, запознати със спецификите на развиваните индустрии. От друга страна, местните финансови институции изискват по-ниска цена на заемания капитал от новосформираните предприятия поради факта, че вече са запознати с бизнес дейностите в рамките на клъстера.

2. Ролята на публичната политика за развитието на клъстерите

Клъстерите възникват спонтанно въз основа на пазарни сили³. Процесът на формиране и развитието на клъстерите следва естествения си ход в следствие на формирането на нови фирми, развитието на доставчиците, инвестирането в инфраструктура, натрупването на специализирана информация и разполагането на производствени мощности от утвърдени фирми, опериращи в други райони. Естественият ход на възникване и развитие на клъстерите поставя въпроса от каква публична политика се нуждаят.

Клъстерите оказват значително влияние върху предприятията в отделен регион, както и създават различни ползи за местното население. От тази гледна точка е необходима публична политика, която да осигурява необходимите правила за развитие на продуктивен бизнес, създаване на стимули, механизми и инициативи за подобряване на ефективността, с която функционират отделните предприятия.

Една от значимите роли на властите (национални и местни) е да събират база от данни за наличието и спецификите на отделните клъстери. Тя трябва да включват информация за състава на клъстерите, техните членове, характеристики и за заетостта в тях. Такава база от данни ще позволи провежданите политики и публичните инвестиции да са съобразени с потребността и спецификите на бизнеса във всеки един отделен район, което от своя страна ще ги направи по-ефективни.

Друга значима роля на публичните органи е да осъществяват тесен диалог с търговските асоциации и представителите на клъстерите. Това ще спомогне да се идентифицират проблемите на местно ниво пред развитието на бизнеса и ще се набере информация за слабостите на провежданата политика от страна на публичните власти. Друго измерение на провежданата политика по отношение на клъстерите е свързано със създаването на предпоставки за съвместни инвестиции от различни членове на клъстера, от които ще се ползват голяма част от предприятията. Примери за това са инвестициите в университетски изследователски центрове, научни лаборатории и др.

Провежданите политики за клъстерите, за разлика от секторните и индустриалните политики, трябва да бъдат неутрални по отношение на индустрията или типа на икономическата активност⁴. Публичните власти следва да провеждат политика, която да стимулира развитието и повишаването на ефективността на функциониране на предприятията във всеки един клъстер.

² Kuah, Adrian T.H., Cluster Theory and Practice: Advantages for the Small Business Locating in a Vibrant Cluster, Journal of Research in Marketing and Entrepreneurship: Volume Four, Issue 3, 2002

³ Porter, M.E., Clusters and Economic Policy: Aligning Public Policy with the New Economics of Competition, Harvard Business School, November 2007 гл.ас. д-р Христо Иванов

⁴ Porter, M.E., Clusters and Economic Policy: Aligning Public Policy with the New Economics of Competition, Harvard Business School, November 2007

3. Изследване на клъстерната политика на Европейския съюз. Концепции и основни характеристики

През последните две десетилетия Европейският съюз насочи усилията си към изграждане на икономика, основаваща се на знания и иновации, към насърчаване на по-екологична и по-конкурентоспособна икономика. Клъстерите и тяхното развитие заемат централно място както в индустриалната политика на съюза, така и в регионалната политика и научните изследвания.

В заключенията на Европейския съвет за широкообхватна иновационна стратегия от 04.12.2006 г. се посочва, че „ефективната подкрепа за иновации е интегрална част от Лисабонския процес, а това изисква съвместни действия на европейско равнище”⁵. В документа са изведени девет стратегически приоритета за повишаване на иновативността на европейско равнище. Акцентира се, че клъстерите могат да бъдат ефективно средство за засилване на регионалните иновации чрез комбиниране на усилията на индустрията, изследователската дейност и публичните власти. Клъстерите могат да бъдат подкрепени от трансграничен диалог и споделяне на информация, касаеща най-подходящите средства, мерки и опит.

В комюникето на Европейската комисия от 2008 г., озаглавено „Към клъстери на световно равнище в Европейския съюз: прилагане на широкообхватна иновационна стратегия” се посочва, че клъстерите са предимно пазарни феномени. Успешните клъстери възникват спонтанно, в резултат на естествени конкурентни предимства или в резултат на действието на пазарни сили. Въпреки това са налице нарастващ брой случаи, където дългосрочните държавни политики и инициативи на бизнес, университети и научни организации са способствали в създаването на силни клъстери. В документа е изложено, че „роля на Общността е да подпомага и разширява такива усилия, особено чрез подобряване на рамковите условия, съдействие за научно-изследователски и образователни постижения и

предприемачество, насърчаване на по-добри връзки между индустрията (специално малките и средни предприятия) и научно-изследователската дейност и подкрепа за взаимни познания за политиката и клъстерното коопериране в ЕС”⁶.

Необходимостта от по-активна роля на Общността се обуславя от значителната пазарна фрагментация, слабите връзки между наука и индустрия и от недоброто равнище на сътрудничество в рамките на Европейския съюз. Тези проблеми са причината клъстерите в ЕС да не разполагат винаги с необходимата критична маса и иновативен капацитет, за да се конкурират успешно в световен мащаб.

Най-значимата роля на Комисията в подкрепа на клъстерите е да допълни регионалните и национални политики в създаването на подходяща бизнес среда, чрез премахване на бариерите за търговия и мобилност в рамките на ЕС. Това ще създаде условия за по-значимо транснационално сътрудничество и мобилност на инвестициите, научните изследвания и високообразованите хора, явяващи се предпоставка за развитието на по-силни клъстери. В документа е указано, че бъдещите усилия на ЕС ще бъдат насочени към подобряване на клъстерните политики, насърчаване на транснационална клъстерна кооперация, промотиране на отличните постижения на клъстерните организации, подобряване на интеграцията на иновативни малки и средни предприятия (МСП) в клъстери.

Необходимостта от развитието на клъстерите се потвърждава и в документ на Европейската комисия със заглавие „За възраждане на европейската промишленост”. В него като основни пречки пред развитието на малките и средните предприятия в Европа се посочват изпитваните трудности за инвестиции в иновации, износ и интегриране в глобалните вериги на стойността. Резултатът от тези факти е негативен ефект върху конкурентоспособността на предприятията.

В документа се констатира, че „Потенциалът

⁵ Council conclusions on a broad-based innovation strategy: strategic priorities for innovation action at EU level, 2769th competitiveness (Internal Market, Industry and Research) Council meeting Brussels, 4 December 2006

⁶ Towards world-class clusters in the European Union: Implementing the broad-based innovation strategy, Communication from the Commission to the Council, the European parliament, the European economic and social committee of the regions, Commission of the European Communities, Brussels, 5.11.2008

на клъстерите да създават благоприятстващи иновациите екосистеми за взаимно подкрепящи се групи от МСП трябва да бъде проучен по-добре като начин за насърчаване на растежа”.⁷ Европейската комисия ще подкрепи малките и средни предприятия, които желаят да се интегрират в клъстери от световно ниво, като подкрепата няма да бъде сведена единствено до промишлените сектори, а ще бъдат предприети действия, които ще бъдат насочени към улесняване на междусекторното и трансграничното сътрудничество и иновации.

4. Проучване на прилаганите инструменти на ЕС в подкрепа на клъстерното развитие: същност и видове инструменти

В отговор на нарастващата необходимост от по-активна роля на Общността в подкрепа на клъстерите, ЕС започва да използва редица инструменти за стимулиране на развитието на клъстерите. Финансови инструменти за подкрепа на потенциални бенефициенти, чиято дейност е насочена към развитието на клъстерите, се използват още от края на миналия век. В началото на 80-те години на XX век публичните власти в страните членки, занимаващи се с икономическо развитие, използват кохезионните инструменти на ЕС за развитие на клъстери като част от реализацията на иновационните им стратегии. От тогава размерът на финансовата подкрепа за развитието на иновациите и развитието на иновативни клъстери постоянно нараства.

Освен с финансова подкрепа, в последните години ЕС съсредоточава усилията си и в посока разработване на нови, нефинансови инструменти за подпомагане на дейността на клъстерите и за улесняване на участието на малки и средни предприятия в иновативни клъстери. Тези инструменти спомагат за стимулиране на взаимен обмен на информация, споделяне на добри практики, съвместно разработване на общи планове и др.

Основна задача пред ръководителите на ЕС се явява управлението и координацията на

отделните инструменти по начин, който ще доведе до постигането на синергичен ефект. Необходимо е изпълнението им да води до постигането на стратегическите цели на ЕС и в същото време да бъде в синхрон с националните и регионални инициативи за подкрепа на клъстерите.

4.1 Директни, финансови инструменти на ЕС за подкрепа на клъстерното развитие

Основният финансов инструмент на ЕС за подкрепа на развитието на клъстерите за периода 2007 - 2013 г. е Седма рамкова програма за научни изследвания и технологично развитие. Бюджетът на програмата възлиза на над 50 милиарда евро, като сумата е по-голяма с над 60% спрямо средствата, предназначени за нейния предшественик - Шеста рамкова програма.

Седма рамкова програма е разделена на пет програми: "Сътрудничество", "Идеи", "Хора", "Капацитети" и "Ядрени изследвания". В рамките на програма "Капацитети" е приета приоритетната ос "Региони на знанието". Една от основните цели пред "Региони на знанието" е да се засилят научните изследвания и иновационния потенциал на европейските региони чрез подкрепа за основаващите се на научни изследвания клъстери, включващи университети, изследователски центрове, компании и регионални власти и подкрепата за тяхната кооперация. За нуждите на приоритетната ос са отпуснати над 120 милиона евро.

Сред основните резултати от реализацията на седма рамкова програма са формирането на нови, дългосрочни взаимоотношения между клъстерите на европейско равнище, по-голям трансфер на потоци от знание между изследователските организации и бизнеса, подобряване на стратегическата насоченост в сферата на клъстерите, достъп до нови знания и умения пред мениджърите и др.

Друг инструмент, чрез който европейски средства се насочват към клъстерите, е **Р а м к о в а т а п р о г р а м а з а конкурентоспособност и иновации**. Тя е създадена, за да „допринесе за повишаване на конкурентоспособността и иновационния капацитет в Общността, за напредъка на

⁷ За възраждане на европейската промишленост, Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите, Брюксел, 22.1.2014 г.

обществото на знанието и устойчиво развитие, основани на балансиран икономически растеж”⁸. Предвижда се Рамковата програма за конкурентоспособност и иновации да допълва Седма рамкова програма в областта на иновациите, като финансовата и рамка за периода 2007-2013 г. възлиза на над 3 600 млн. евро.

Основните цели на Рамковата програма за конкурентоспособност и иновации са:

- да насърчава конкурентоспособността на предприятията, в частност на малките и средни предприятия;

- да подпомага всички форми на иновации, включително екоиновации;

- да ускори развитието на устойчиво, конкурентно, иновативно и включващо информационно общество;

- да подпомага енергийната ефективност и новите източници на възобновяема енергия във всички сектори, включително сектор транспорт.

Предвижда се постигането на целите на рамковата програма да се осъществи чрез изпълнението на три специфични програми: Предприемачество и иновации, Информационни и комуникационни технологии и Интелигентна енергия Европа. Клъстерни инициативи се финансират в рамките на специфична програма Предприемачество и иновации (дейности, свързани с иновации и екоиновации) и на специфична програма Информационни и комуникационни технологии.

През 2014 г. Европейската комисия стартира програмата Хоризонт 2020. Тази програма се явява опит да се обедини на едно място финансирането за научно-изследователска и иновационна дейност в ЕС през следващия програмен период (2014 - 2020 г.). Член 20 от Хоризонт 2020 и член 37 от Правилата за участие насърчават синергичния ефект между Хоризонт 2020 и европейските структурни и инвестиционни фондове.

Бюджетът на Хоризонт 2020 възлиза на почти 80 милиарда евро, които ще бъдат налични за период от 7 години (между 2014 и

2020 г.). В програмата са изведени три основни приоритета: високи постижения в научната област, водещи позиции в промишлеността и обществени предизвикателства. В програмата е заложено да бъдат насърчавани трансгранично и междусекторно сътрудничество, иновации и предприемачество между различните райони.⁹ Предвижда се координацията да се осъществява от различни организации на клъстери, чрез комбинирането на различни ресурси и инструменти.

4.2 Нефинансови инструменти на ЕС за подкрепа на клъстерното развитие

Европейска клъстерна обсерватория

Европейската клъстерна обсерватория е създадена през юни 2007 г. и осигурява достъп до най-богатата статистическа информация, анализи и картографиране на клъстерите и провежданата клъстерна политика в Европа. Целта на обсерваторията е да подпомогне страните членки и регионите в създаването на клъстерни стратегии и да подпомогне компаниите в създаването на нови, глобални конкурентни предимства в нововъзникващи отрасли чрез клъстери и по този начин да засили ролята на клъстерните политики за обновяване на индустрията на Европа като част от стратегията Европа 2020¹⁰.

За постигане на посочената цел, Европейската клъстерна обсерватория предоставя следните услуги:

- Обновяване и обогатяване на статистическото картографиране на клъстерите в Европа, включващо информация за повече от 40 клъстерни категории в повече от 250 NUTS-2 региона, предоставяне на информация, карти и списъци с клъстери, научни паркове и други видове организации, поддържане на библиотека за различни документи, свързани с клъстерите;

- Изследване силните и слабите страни на регионалните и националните системи за развитие на клъстерите, предоставяне на данни за регионалната конкурентоспособност, изясняващи условията за развитие на клъстерите в отделните региони;

⁸ Decision No 1639/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 2006 establishing a Competitiveness and Innovation Framework Programme (2007 to 2013), Official Journal of the European Union

⁹ Horizon 2020 Work Programme 2014 – 2015, Innovation in small and medium-sized enterprises Revised (European Commission Decision C (2015)2453 of 17 April 2015)

¹⁰ European Cluster Trends, European Cluster Observatory, Report, March 2015

- Изготвяне на анализ на секторните клъстерни тенденции, анализ на клъстерната интернационализация и световните тенденции в индустриалните трансформации и изследване на възможностите пред отраслите и клъстерите;

- Разработване на средство за провеждане на стрес тест за клъстерната политика. Стрес тестът ще осигури предварителен анализ за това дали клъстерните политики са насочени към подобряване на условията и дали подкрепят междусекторното сътрудничество;

- Представяне на практиката на модерната клъстерна политика въз основа на информация за вече реализирани инициативи във възникващите индустрии;

- Провеждане на конференции за засилване на диалога и споделяне на новостите по отношение на клъстерите.

Европейски клъстерен съюз

Европейският клъстерен съюз е създаден през 2008 г. и представлява отворена платформа за осъществяване на постоянен диалог на европейско равнище по отношение на разработването на клъстерни политики. Основните участници в инициативата са: национални или регионални структури, като министерства и агенции, които се занимават с проектирането и управлението на програми за иновации и подпомагане на клъстери; транснационални мрежи между клъстерите; международни/национални клъстерни асоциации.

Основните цели на Европейския клъстерен съюз са:

- да се сподели опитът, получен до момента в клъстерните политики от публичните власти на национално и регионално ниво с цел подобряване на съществуващите или разработване на нови и по-добри клъстерни политики за в бъдеще;

- да се отиде отвъд идентифицирането на добри клъстерни политики и да се съдейства за истински политически диалог между тези, които желаят съвместно да развиват европейския дневен ред на клъстерите в областите на общ интерес;

- да се превърне в единственото място на равнище ЕС за разработване и обмяна на нови идеи и практически инструменти, нови

финансови инициативи за подобряване на клъстерните политики в Европа и за насърчаване на европейското коопериране на ниво политика;

- да се подобрят отличните постижения и ефективността на клъстерните политики в Европа, което ще резултира в създаване на повече конкурентоспособни клъстери на световно ниво в Европа.

Европейска инициатива за отлично качество на клъстерите

Основната цел на Европейската инициатива за отлично качество на клъстерите е да създаде бенчмаркинг методология, чрез която клъстерните организации да подобрят своя управленски процес. Освен това, инициативата създава материали за обучение с цел оказване на съдействие на мениджърите на клъстери да подобрят своя управленски капацитет. В рамките на Европейската инициатива за отлично качество на клъстерите е създаден набор от индикатори за управление на качеството на клъстерите и е разработена система за класифициране на качество на професионално клъстерно управление.

Европейска група за клъстерни политики

През октомври 2008 г. Европейската комисия предприе инициативата да сформира Европейска група за клъстерни политики (European Cluster Policy Group). Групата има за основна задача да съветва Комисията и страните членки по отношение на подкрепата им за развитието на повече клъстери на световно равнище в ЕС. На 30.09.2010 г. групата представи своя окончателен доклад¹¹. По същество документът е разделен на две основни части.

В първата част са представени три принципа, на които да се базират клъстерните програми на Европейската комисия и на страните членки в следващите периоди. Те са: клъстерните програми трябва да бъдат подпомогнати от сериозни усилия за засилване на рамковите условия; публичната подкрепа за клъстерните програми трябва да се основава на способността и желанието на клъстерите да се развиват в

¹¹ European cluster policy group, Final recommendations - a call for policy action

условията на световна конкуренция; клъстерните програми трябва да са представени в интегрирана рамка с ясно зададени роли и отговорности на Комисията и на страните членки.

Във втората част на доклада са изведени осем действия, които са необходими за превръщането на тези принципи в практика. Те са в съответствие със стратегията Европа 2020, като целят да допринесат за превръщането на политиката на ЕС по отношение на клъстерите във фундаментален елемент на европейската индустриална политика. Изведените действия са:

- подреждане на приоритетите за финансиране в европейския бюджет;
- подобряване на условията пред клъстерите;
- преглед на настоящия профил на получатели на финансиране на ниво ЕС и на ниво страни членки;
- насърчаване на по-добри клъстерни програми на равнище страни членки;
- рационализиране на европейското финансиране за клъстерите чрез създаването на стандартизиран набор от административни процедури;
- подобряване на координацията на клъстерните програми;
- институционализиране на обезпечаването с база данни с информация за клъстерите;
- подобряване на европейските платформи за клъстерно сътрудничество.

Заключение:

Клъстерите са съществен елемент на съвременната пазарна икономика. Те се явяват важен стимул за развитието на конкурентоспособността. Развитието на интеграционните процеси в ЕС налагат по-активна роля на Съюза по отношение на подкрепа за клъстерите. В отговор на посочената необходимост, ЕС започва да използва редица инструменти за стимулиране на развитието на клъстерите. Прилаганите инициативи се явяват важен инструмент, който управляващите ЕС следва да продължат да използват. Но освен това е необходимо да се

предприемат необходимите стъпки към доразвитие и усъвършенстване на прилаганите инициативи. Те следва да бъдат разглеждани като част от общата европейска политика по отношение на клъстерите.

Бъдещият просперитет на политиката на ЕС по отношение на клъстерите зависи от ясното разграничаване на задачите и отговорностите както на равнище ЕС, така и на равнище страна членка. Освен при разработването на политиката по отношение на клъстерите, ЕС трябва да бъде активен и по отношение на клъстерите, разпростиращи се на територията на няколко държави, както и при необходимостта от използването на обща инфраструктура. Страните членки трябва да бъдат активни по отношение на прилаганата политика на национално равнище, отчитайки специфичните национални особености на бизнес средата и на индивидуалните клъстери.

Използвана литература:

1. Baldwin, R., Charles Wyplosz, The Economics of European Integration, fourth edition, McGraw-Hill Education, 2012
2. Council conclusions on a broad-based innovation strategy: strategic priorities for innovation action at EU level, 2769th competitiveness (Internal Market, Industry and Research) Council meeting Brussels, 4 December 2006
3. Decision No 1639/2006/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 2006 establishing a Competitiveness and Innovation Framework Programme (2007 to 2013), Official Journal of the European Union
4. Donchev, N. Integratshiya i spetsializatsiya, Biznes posoki, Broy 2/2013, Burgaski svoboden universitet.
5. European cluster policy group, Final recommendations - a call for policy action
6. European Cluster Trends, European Cluster Observatory, Report, March 2015
7. Horizon 2020 Work Programme 2014 – 2015, Innovation in small and medium-sized enterprises Revised (European Commission Decision C(2015)2453 of 17 April 2015)
8. Kostadinova, E., „Strategicheski

partnyorstva mezhdu turgovski organizatshii i organizatshii s nestopanska tshel”, Mezhdunarodna yubileyna nauchno-prakticheska konferentshiya na tema „Evropeyski praktiki i natshionalni refleksii v planiraneto”, 2015.

9. Kuah, Adrian T.H., Cluster Theory and Practice: Advantages for the Small Business Locating in a Vibrant Cluster, Journal of Research in Marketing and Entrepreneurship: Volume Four, Issue 3, 2002

10. Manov, V. Proektirane na Tshelesuobrazno konkurentosposobno razvitie i funktshionirane na ikonomicheskite sistemi, Izdatelski kompleks - UNSS, S., 2015

11. Porter, M.E., Clusters and Economic Policy: Aligning Public Policy with the New Economics of Competition, Harvard Business School, November 2007

12. Porter, M.E., Clusters and the New Economics of Competition, Harvard Business Review, November-December 1998

13. Tanushev, C., “Globalization or New National Borders”, International Scientific Business Conference “Government, Enterprise, Entrepreneur”, Belgrade, Serbia, 2015, Proceedings.

14. Towards world-class clusters in the European Union: Implementing the broad-based innovation strategy, Communication from the Commission to the Council, the European parliament, the European economic and social committee of the regions, Commission of the European Communities, Brussels, 5.11.2008

15. Za vuzrazhdane na evropeyskata promishlenost, Suobshtenie na Komisiyata do Evropeyskiya parlament, Suveta, Evropeyskiya ikonomicheski i sotshialen komitet i Komiteta na regionite, Bryuksel, 22.1.2014

16. European Commission - <http://ec.europa.eu/>

17. European Cluster Alliance - <http://www.eca-tactics.eu/eca>

18. European Cluster Observatory - <http://www.clusterobservatory.eu>